

Sprog i Norden

Titel:	Lexikografi och språkvård: från Lönnrot till Suomen kielen perussanakirja (Nufinsk basordbok)	
Forfatter:	Paavo Pulkkinen	
Kilde:	Sprog i Norden, 1995, s. 32-40	
URL:	http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/sin/issue/archive	

© Nordisk språksekretariat

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre numre af Sprog i Norden (1970-2004) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

Lexikografi och språkvård: från Lönnrot till Suomen kielen perussanakirja (Nufinsk basordbok)

Av *Paavo Pulkinen*

Om man tar en titt på bakgrunden till Elias Lönnrots berömda ordbok kan man konstatera att den första finska ordboken av rang var Gustaf Renvalls *Suomalainen Sana-Kirja* (*Lexicon Linguae Finnicae*, 1826). Lexikonet var avsett mera för vetenskapliga än praktiska ändamål. Detta avspeglas också i att ord och exempel inte förklaras på svenska utan på latin och (något kortare) på tyska. Ordbokens material härstammade i främsta rummet från Christfrid Gananders manuskript som hade författats på 1780-talet. Renvalls insats bestod närmast i redigeringsarbete – ett arbete som han utförde kritiskt och skickligt.

När vi nu lever i ett tidevarv som kännetecknas av en stark internationalism bör man påpeka att Renvalls lexikon var ett utmärkt prov på sin tids mångnationella samverkan. Initiativet till publiceringen av verket tog nämligen dansken Rasmus Rask, som i inledningen till ordboken hyllas som "linguarum fere omnium Scrutator ingeniosissimus, peritissimus, peregrinatorque diligetissimus". Rask hade i Åbo år 1818 stiftat bekantskap med bl.a. Renvall och sett Gananders väldiga manuskript, och när han reste vidare till S:t Petersburg övertalade han den upplyste och förmögne greven Nikolai Petrovitsh Rumjantsev att finansiera publiceringen av den behövliga ordboken. Renvalls lexikon är tillägnat till denne ryss – post mortem.

Finskan som skriftspråk förnyades synnerligen snabbt på 1800-talet, och behovet av en grundlig och tidsenlig ordbok var påfallande trots Renvalls i och för sig förtjänstfulla arbete. Redan 1838 vidtog Finska Litteratursällskapet åtgärder för att åstadkomma en "fullständig" finsk ordbok och uppdraget att författa en sådan gick till Elias Lönnrot som framför allt som skapare av Kalevala (1835) hade vunnit ett grundmurat anse-

de som den främste kännaren av finska språket. Men en sådan man hade givetvis många järn i elden – bl.a. vissa andra lexikografiska sysslor – och den stora ordboken fick lov att vänta ända till Lönnrots pensionsålder.

Lyckligtvis var Lönnrot både ihärdig och långlivad, och ordboken som utgavs häftesvis från år 1867 blev fullbordad år 1880. Verket innehåller omkring 2 200 sidor och 200 000 uppslagsord. Det betyder en enorm utvidgning jämfört med Renvalls lexikon med sina 22 000 uppslagsord. För första gången var det finska ordförrådet presenterat i rent alfabetisk ordning och inte etymologiskt grupperat.

Lönnrots "Finskt-Svenskt Lexikon" är trots sin tvåspråkighet egentligen en förklarande ordbok. Den redogör för det finska ordförrådet med hjälp av svenskan som dåförtiden var den finländska kulturens huvudsakliga språk. Svenskan lämpade sig också bäst för att förklara betydelserna av de finska orden.

Ordbokens största förtjänst är dess rikedom på glosor och fraser. Ett av Lönnrots huvudmål var att berika skriftspråket och detta gör sig gällande även i hans monumentala lexikon. Det är en språklig skattkammare som innehåller alla möjliga ord oberoende av om de påträffats i litteraturen eller var kända enbart i något bygdemål. Sällan förekommer anmärkningar om att någon uttrycksvariant är provinsiell. Något oftare ingår en anmärkning att ordet tillhör karelsk-olonetsiskan, som i regel anses vara ett särskilt språk; möjligtvis ville Lönnrot erbjuda fördomsfria språkbrukare även sådana ord. I princip var Lönnrot ju av den åsikten att finskan kunde berikas genom lån från släktspråken. (Det har förekommit ytterst sällan.)

Ordrikedomen i Lönnrots verk beror delvis på det stora antalet avledningar som i många fall är rent teoretiska. Lönnrot bearbetade en tabell över avledningssuffix som användes under framställningen av manuskriptet i syfte att ta till vara alla möjliga avledningar som inte var belagda i materialet men som ändå ansågs höra till språket. I ordboken hittar man flagranta exempel på avledningar som ingen någonsin har haft behov av att använda. T.ex. verbum factitivum *raadottaa* 'göra till as; förse med luder, ludra' är avledd av subst. *raato* 'as, kadaver' men förekommer veterligen endast i Lönnrots lexikon – som

dessutom innehåller ett femtontal avledningar av avledningar som inte heller har någon anknytning till verkligheten! Man bör dock – för säkerhets skull – tillägga att Lönnrot och hans medarbetare ingalunda genomgående tillämpat alla teoretiska avledningsmöjligheter.

Antalet glossor i ordboken ökar också väsentligt på grund av att så många dialektala varianter förekommer som uppslagsord. I någon mån innehåller lexikonet också sådana neologismer som mer eller mindre tillfälligt hade använts utan att de har vunnit fotfäste i skriftspråket. Ofta var det troligen svårt att veta vilka av de konkurrerande nyorden som skulle visa sig vara livsdugliga. Osäkerheten berodde ändå till stor del på det att man inte brydde sig om systematisk excerpering av den nya litteraturen under den långa redigeringsperioden.

Trots sina brister – som författaren var väl medveten om – har Lönnrots Finskt-Svenskt Lexikon uppskattats högt och tryckts i två nya oförändrade upplagor (senast 1958). Vad språkvården beträffar har lexikonet i främsta rummet fungerat som en berikande källa. Däremot har dess normerande verkan varit av liten betydelse. Bara i undantagsfall påträffar man sådana fall som *näystin* 'skidrem', där man i parentes lägger till: rättare *mäystin*.

För praktiska ändamål behövdes andra finsk-svenska ordböcker som var mera tidsenliga och mera koncentrerade på skriftspråket. Efter Ferdinand Ahlman (1865) framträdde den troligen mest kända finska lexikografen Knut Cannelin vars olika finsk-svenska och svensk-finska ordböcker efter 1889 sålts i flera hundra tusen exemplar (60 upplagor). Cannelin bemödade sig om stabiliseringen av skriftspråket och gav i samma syfte ut också en språkhandbok (Kielioipas 1916, flera upplagor). Utan tvekan har Cannelins ordböcker genom sina val och lösningar påverkat finskans utveckling. De har effektivt minskat den ortografiska, morfologiska och lexikaliska brokigheten som ännu under de första årtiondena av detta sekel var mycket störande i finskspråkiga böcker och i synnerhet i tidningar.

Initiativet till den första enspråkiga finska ordboken togs år 1927 då riksdagen uppmanade regeringen att vidta åtgärder för

att åstadkomma en basordbok för det finska skriftspråket. Två år senare fick Finska Litteratursällskapet i uppdrag att med stöd av statsbidrag ta hand om redigeringen av detta verk. Förberedelserna tog sin tid och krigsåren fördröjde också arbetet, men själva publiceringen löpte ganska snabbt under ledning av Matti Sadeniemi. Det första bandet av Nykysuomen sanakirja (NS, Nufinsk ordbok) kom ut år 1951 och det sista (sjätte) år 1961.

NS är en förklarande ordbok med starka normerande intentioner. Också i detta hänseende skiljer sig verket från sina föregångare avsevärt. Lönnrot tog i sitt lexikon förmodligen allt som hamnade i hans händer utan att välja och vraka. Cannelin ville skapa ordning i kaos genom att prioritera vissa konkurrerande varianter och genom att förklara dem med de adekvataste svenska motsvarigheterna. NS stämplar talrika uttryck med vissa tecken (kors och pil) som helt odugliga. Något mildare ståndpunktstagande innebär förkortningen *par.* (paremmin = bättre) som följs av ett eller flera lämpligare alternativ. I praktiken, t.ex. i språkgranskarens arbete, är "par." en stark rekommendation att välja andra alternativ. Försiktigare ställningstaganden är ordbokens upplysningar om att uttrycket i fråga är sällsynt eller att något annat uttryck vanligtvis används. För glosor som i normalstilen anses vara olämpliga uppger NS att de är t.ex. "dialektala", "talspråkliga", "vardagliga", "vulgära", "nedsättande" eller "föråldrade". Allt som allt innehåller ordboken gott om olika värderingar som har betydelse ur språkvårdens synvinkel.

NS blev för årtionden en ansedd uppslagsbok som anlätades – och anlitas alltjämt – flitigt av allmänheten och även av lexikografer som sysslar med tvåspråkiga ordböcker eller med flerspråkiga specialordböcker. Ordbokens spridning har överträffat alla förväntningar. Förlaget (WSOY) gav (efter flera upplagor) ut en oförkortad folkupplaga i tre band och i något mindre format, och 1992 utgavs ännu en billighetsupplaga i sex obundna band. Det finns långt flera än 100 000 serier av NS i finska hem och på arbetsplatser. Bokagenterna har säkert lyckats sälja en del av dem bara för att folk önskat pryda sin bokhylla men säkert är också att NS allmänt har anlåtats som hjälp i praktiska språkfrågor. Verket har otvivelaktigt haft en stor inverkan på utformningen av skriftspråkets lexikala normer.

Förberedelserna för Suomen kielen perussanakirja (PS, bokstavligen "Finska språkets basordbok") påbörjades snart efter att NS blivit färdig, delvis av samma personer. De lexikografiska traditionerna överfördes så till en nyare generation av ordboksredaktörer. Avsikten var först att ge ut en förnyad och förkortad version av NS. Det visade sig ändå inom kort att det var nödvändigt att koncentrera sig på det moderna allmänspråket som hade förändrats snabbt efter NS:s tider.

Redaktionen för PS har beräknat att ordboken innehåller över 20 procent sådana ord som inte förekommer i NS. Antalet uppslagsord är ungefär 100 000, d.v.s. knappt hälften av NS:s motsvarande siffra. PS kom ut 1990 – 1994 i tre band som tillsammans innehåller cirka 2000 sidor. Antalet sidor i PS är mindre en hälften av sidosantalet i NS och varje sida innehåller dessutom klart mindre text.

Många nya framställningstekniska lösningar har tillämpats på PS. Därför ger ordboken ett annat helhetsintryck än NS. Det allmänna intrycket påverkas i hög grad också av att uppslagsorden har förnyats och skurits ned. Tyngdpunkten har förflyttats från lantlivet till städerna. Det syns mycket klart om man jämför behandlingen av sådana ordgrupper som närmast anknyter sig till jordbruket. T.ex. sammansättningarna som börjar med substantiv *oja* 'dike', *pelto* 'åker' och *ruis* 'råg' är svagt representerade jämfört med motsvarande ställen i NS. Helt naturligt har sammansatta ord med *riihi* 'torkhus för säd, ria' som första led nästan försvunnit – från 24 till 3.

Språkvården försummas ingalunda i PS. Man kan dock upptäcka vissa skillnader i jämförelse med NS. Speciella tecken för avvisning har PS avstått från, men den säger nog ibland rättframt "pitää olla" (= det bör vara) så och så. Oftare än NS begagnar sig PS av den mildare rekommendationen "paremin" (= bättre; sin stil trogen utan att förkorta).

En klar förändring i redaktionens arbetsprinciper ser man i att vardagliga ord och slanguttryck har tagits in tämligen liberalt. Huvudstadstraktens gatspråk förekommer nuförtiden i skönlitteraturen, i lätta veckotidningar och även i tidningar alltmera och därför förtjänar de talspråkliga inslagen att bli observerade på ordboksredaktionen. PS innehåller nog mera (syd-

finskt) vardagspråk än vad som enligt en inlandsfinne vore skäligt i en ordbok som presenterar språkets "basordskatt". Det må ändå tilläggas att de vardagliga uttrycken nog är tydligt stämplade som stilistiskt låga och därmed som mindre lämpliga i vårdat skriftspråk.

Jag skall illustrera hur frisinnat PS har tagit med stadsspråkets vardagliga uttryck. Eftersom *f* inte hör till det centrala finska ljudsystemet är alla ord som innehåller *f* sena lånord, i många fall internationella kulturord men ofta också slangord (esomoftast av svenskt ursprung). Av den senare gruppen finns i PS bl.a. följande ord med initialt *f*: *faija* 'fader', *fakki* 'fack' (olika betydelser), *falski* 'falsk', *fan(i)* = eng. fan, *fatsi* 'fader', *fiiba* 'tabbe, blunder', *fiibata* 'fubbla, dabba sig' (jfr sv. sl. fibbla), *fiilinki*, *fiilis* = eng. feeling, *fikka* 'ficka', *fikkari* 'ficklampa', *filari* 'cykel' (jfr sv. velociped), *fillaroida* 'cykla', *filunki* 'spratt, skämt; skojare' (jfr sv. dial. filunk), *fingerpori* 'fingerborg', *finis*, *finito* 'slut', *foto* 'fotograf', *framilla*, *framille* 'fram', *fritsu* 'frimärke; sugspår efter kyss', *fudata*, *fudia* 'spela fotboll', *funt-sata*, *funtsia* 'fundera', *futis* 'fotboll', *futismatsi* 'fotbollsmatch', *fyrkka* 'pengar' (jfr finl.sv. fyrk), *förskotti* 'förskott'.

Av dessa (och flera liknande) ord finns bara *fakki* som uppslagsord i NS. Däremot ingår i NS några vardagliga svenska lånord som saknas i PS, t.ex. *familiääri(nen)*, *friiari* 'friare', *fröökiniä* 'fröken', *färssi* 'färs', *förkkeli* 'förkläde'. Dessa ord ingick närmast i den s.k. köksfinskan som bl.a. talades på prästgårdar och herrgårdar förr i tiden.

Ett tecken på en tillnärmning till folknära uttalsvanor är behandlingen av sje-ljudet. Ljudet förekommer inte i genuina finska ord men fick i NS en egen bokstav, *š*. I PS har orden med det initiala sje-ljudet slagits ihop med ord som börjar på *s* – och de är inte många. T.ex. följande ord som förr skrevs med *š*- (l. *sh*-) har i PS helt enkelt *s*-: *sakaali*, *saketti*, *sampoo*, *seviotti*, *snautzeri*. Likaså förekommer *s* i stället för *š* bland annat i orden *brosyyri*, *pastissi*, *reportaasi*, *revanssi*, *sabotaasi*.

Många andra främmande ord har fått en ny stavning. Orden stavas som de uttalas, vilket kan frappa en som är van vid den ursprungliga stavningen. Eller vad sägs om stavningen av ord som *bisnes* (äv. business), *bleiseri* (hellre än blazer), *bukee* (=

fr. bouquet), *diileri* (äv. dealer), *kantri* (äv. country, om musik), *kräkki* (äv. crack, om knark), *parfee* (= fr. parfait), *trenssi* (äv. trenchcoat)?

Sannolikt kommer PS att påskynda utbredningen av en finsk stavning av främmande ord.

Parallellformer finns naturligtvis alltid i alla språk men skriftspråket kan inte tolerera dem i övermått. När man i Finland på 1800-talet krävde vidare befogenheter för landets majoritetsspråk påpekade motståndarna gärna att finskan inte var tillräckligt utvecklat och stabilt. Onekligen var dåtidens språkbruk mycket vacklande. Hur stabiliteten har ökat i ordböckerna skall jag belysa med några exempel.

Det svenska ordet *vagel* motsvaras enligt Lönnrots ordbok av *naarannappi*, *naarannäppi*, *naarannäppy* och *näärännäppi*. I NS finns bara två varianter: *näärännäppy* och *naarannappi*. PS ger endast *näärännäppy*.

En buske som på svenska heter *brakved* (*Rhamnus frangula*) kallas på finska hos Lönnrot i främsta rummet *paatsain*, men det förekommer parallellformer som *paatsama*, *pajahka*, *pajahin*, *pajake*, *pajatin* o.s.v., inalles sexton varianter av vilka bara några har markerats som provinsiella. NS har *paatsama* som huvudform och vid sidan av den som en (enda) dialektal variant *paatsain*. PS bryr sig inte om den sistnämnda (men omnämner däremot en synonym sammansättning, *korpipaatsama*).

Jag tillägger ett ytterligare exempel som belyser det lexikografiska ödet som har drabbat den deskriptiva ordfloran som frodas i folkets mun men som är både ljudmässigt och semantiskt labilt och därför tolereras mindre i det vårdade skriftspråket. Det finns 28 verb i Lönnrots ordbok som börjar med sekvensen *reuh-* och som överlag är expressiva till sin art. NS nämner inte mera än elva (av vilka ett får tacka Aleksis Kivi för att det finns med). I PS finns bara tre kvar: *reuhata* 'stoja, rasa', *reuhottaa* (om kläder) 'vara halvöppen, hänga' och *reuhtoa* 'slita, fäkta'.

Det är klart att valet av glosor och varianter i hög grad följer det faktiska språkbruket men säkert har lexikograferna också påverkat skriftspråket när de har gett vissa ord och former före-

träde samt utmönstrat andra. De viktigaste ordböckerna har i Finland åtnjutit stor respekt. Många skribenter har avstått från att använda ett ord som inte förekommer i ordböcker eller som klassats som mindre lämpligt.

Sammanfattningsvis kan konstateras att de första finska lexikograferna ansåg sin huvuduppgift vara att samla och trycka så många ord som möjligt. Att man inte hade belägg på någon teoretisk avledning var ingen orsak att utesluta ordet i fråga. Rent dialektala glosor var fullt acceptabla. Rikedom på ord och varianter var tydligen något eftersträvanvärt i sig.

Senare ansågs det nyttigt att minska på labiliteten i ordförrådet. Från och med Cannelin har man målmedvetet gallrat bland synonymer och varianter i syfte att ge mera stadga åt skriftspråket. Detta gäller även morfologin; om man jämför böjningstabellerna i NS och PS ser man åtskilliga förändringar som resulterar i ett enklare böjningssystem.

Vad ordförrådet beträffar har PS visserligen givit betydligt mera rum för synonymer och varianter som endast lever i tal-språket eller i slangen. Sådana uttryck är försedda med en anmärkning om det låga stilvärdet men detta torde i framtiden inte begränsa ordets användning i skrift så mycket som tidigare. Det amerikanska sättet att använda klart informella uttryck även i seriösa sammanhang tycks dag för dag bli allt populärare i Finland.

Ett exempel på minskningen av expressive uppslagsord

Lönnrot	NS	PS
reunaa	reuhahtaa	
reuhaella 1. reuhailla	reuhailla	
reuhakoita		
reuhastaa	reuhastaa	
reuhastella	reuhastella	
reunastuttaa		
reuhata	reuhata	reuhata
reuhauttaa	reunauttaa	
reuhdattaa		
reuhdella		
reuhdottaa		
reuhia		
reuhkaa		
reuhkaella 1, reuhkailla		
reuhkaista	reuhkaista	
reuhkastaa		
reuhkata		
reuhkauttaa		
reunkella		
reunoa		
reuhoeella 1. reuhoilla		
reuhota		
reuhotella		
reuhottaa	reuhottaa	reuhottaa
reuntaa		
reuhtoa	reuntoa	reuntoa
	reuhtoilla	
reuhua	reuhua, reuhuta	
reuhuttaa		